

Klimaatverandering als een ethische kwestie

Ethische Annotatie #1

December 2015

Gerhard Bos, Dascha Düring, Marcus Düwell, Liesbeth Feikema, Julia Hermann, Jos Philips, Ingrid Robeyns (redactie) en Naomi van Steenbergen¹

Met de reeks *Ethische Annotaties* beoogt het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht de inzichten in de wijsgerige ethiek over actuele ethische kwesties te ontsluiten voor een breed publiek van studenten, beleidsmakers, bedrijfsleiders, politici, journalisten, activisten, en andere burgers. Om die toegankelijkheid te bewaren zijn de *Ethische Annotaties* beknopt en geven ze vaak enkel de resultaten van het onderzoek: wie meer diepgang zoekt, of alle redeneringen in detail wilt begrijpen, verwijzen we graag naar de publicaties die achteraan zijn opgenomen.

¹ Allen verbonden aan het Ethiek Instituut, Universiteit Utrecht. Voor commentaar op eerdere versies danken wij Rutger Claassen en Jan Vorstenbosch. Contact: info@ethics.uu.nl

1

DE KWESTIE

Klimaatverandering staat hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. De wetenschappelijke kennis over de relevante feitelijke achtergrond worden door het International Panel on Climate Change (IPCC) sinds 1990 samengevat in lijvige rapporten. De IPCC-rapporten vinden er geen doekjes om: het klimaat is aan het veranderen, en de klimaatverandering die is ingezet wordt veroorzaakt door menselijke activiteiten zal vergaande gevolgen hebben voor leefbaarheid en kwaliteit van leven.² Weliswaar zal de opwarming van de aarde voor bepaalde gebieden economische voordelen brengen, toch is het overgrote deel van de voorspelde gevolgen negatief: vergaande klimaatverandering zal voor de meeste mensen vooral nadelige effecten hebben. Daarbij zijn er grote verschillen tussen de effecten voor verschillende gebieden – van het onder zeeniveau verdwijnen van hele eilanden tot verwoestijning en een verwachte toename van mislukte oogsten.³ Unicef becijferde dat bijna 700 miljoen kinderen door klimaatverandering worden bedreigd, en stelt zelfs dat er wereldwijd wellicht geen grotere bedreiging is voor kinderen dan klimaatverandering.⁴

Maar ondanks de sombere scenario's is er ook hoop. Onder inwoners van welvarende landen lijkt het bewustzijn toe te nemen dat de huidige wijzen van consumeren en produceren niet duurzaam zijn. Zo hebben innovatieve bedrijven vooruitgang geboekt door bij te dragen aan de transitie naar een CO₂-neutrale economie. En op het moment van schrijven van deze *Ethische Annotatie* komen in Parijs regeringsleiders bijeen om afspraken te maken over een nieuw klimaatakkoord.⁵

Zoals de voorbeelden hierboven laten zien, is klimaatverandering niet slechts een fysisch feit, maar beïnvloedt het ook de levens van mensen wereldwijd. In deze *Ethische Annotatie* gaan wij daarom uit van de aanname dat klimaatverandering morele vraagstukken opwerpt. Ons doel is een overzicht te bieden van de belangrijkste ethische perspectieven op het klimaat. Wij vertrekken daarbij van morele ideeën en overtuigingen die we in de dagelijkse praktijk hebben – zoals bijvoorbeeld zorg voor en rechten van anderen, en het belang van een minimaal niveau van welzijn – en hoe we hier vanuit de ethiek over kunnen nadenken. Achtereenvolgens zullen we kijken naar hoe klimaatethiek zich verhoudt tot eigendomsrechten en het schadebeginsel (sectie 2), collectief welzijn (sectie 3), mensenrechten (sectie 4), deugdzaam leven (sectie 5) en zorg en afhankelijkheid (sectie 6). Wat kunnen we leren over de morele dimensies van het klimaatvraagstuk als we al deze elementen in ogenschouw nemen?

² Zie <https://www.ipcc.ch>.

³ IPCC 2014. Voor een toegankelijke samenvatting van de wetenschappelijke kennis over de ecologische effecten van klimaatverandering, alsook effecten op welvaart en welzijn, zie Broome 2012, hoofdstukken 2 en 3.

⁴ UNICEF 2015.

⁵ De 21ste 'Conference of Parties' (afgekort tot COP21), de jaarlijkse conferentie van landen die iets willen doen aan klimaatverandering, vindt plaats in Parijs van 30 november tot 11 december 2015. Zie <http://www.cop21.gouv.fr/en>.

Een belangrijk inzicht uit het klimaatonderzoek in de geestes- en sociale wetenschappen is dat klimaatverandering de structuur heeft van een collectieve-actieprobleem. Een collectieve-actieprobleem is een situatie waarin we als individuen geneigd zijn ons te gedragen op een manier die een collectief goed ondermijnt – in dit geval de stabiliteit van het klimaat. Als alle individuen zonder onderling overleg kiezen wat in hun eigenbelang is, belanden zij in een situatie die voor iedereen slechter is. Dit betekent dat we de schade die het klimaatprobleem oplevert zouden kunnen verminderen als we anders zouden handelen, namelijk niet op grond van ongecoördineerde individuele beslissingen, maar op basis van een gecoördineerde beslissing die alle belangen centraal stelt. Een effectieve manier om collectieve-actieproblemen op te lossen is een wetgevende overheid die ons individuele handelen reguleert op een manier die de collectieve belangen veilig stelt. Of onze huidige politieke structuren dit mogelijk maken is één van de vragen die in deze *Ethische Annotatie* aan de orde komen.

2

EIGENDOM EN SCHADE

Een veel gehoord perspectief in het klimaatdebat is: het is aan mijzelf om te leven hoe ik het goed acht, en de overheid moet zich vooral niet in mijn persoonlijk leven mengen door mij allerlei zaken op te dringen of te verhinderen. In de filosofie en politieke theorie is dit idee grotendeels uitgewerkt in zogenoemde liberale (of libertarische) theorieën. Daarin staan eigendomsrechten centraal, net zoals het ideaal van een vrij minimale overheid die vooral is gericht op het beschermen van de negatieve vrijheid van burgers, dat wil zeggen de vrijheid van burgers om ongehinderd te leven zoals zij dat willen. In deze sectie zullen we een aantal overwegingen bespreken rondom de thema's eigendom en schade die relevant zijn voor de klimaatethiek.

Eigendom

Als ik iets in eigendom heb, wil dit (in grote lijnen) zeggen dat ik het op bepaalde manieren mag gebruiken, terwijl anderen dat niet mogen. Maar stel nu dat iemand claimt eigenaar te zijn van fossiele brandstoffen. Kunnen die claims gerechtvaardigd zijn, ook als het gebruik van die brandstoffen bijdraagt aan ernstige klimaatverandering?

Een klassieke theorie over eigendom, die van John Locke, stelt dat iemand er aanspraak op kan maken eigenaar te zijn van een bepaald object als diegene haar of zijn 'arbeid heeft vermengd'⁶ met dit object. (Locke denkt bijvoorbeeld aan een stuk land dat niemand tot nut was en dat nu door iemand wordt bebouwd en oogst oplevert.⁷) Of Locke's idee overtuigend is, is veel bediscussieerd; men kan bijvoorbeeld het bezwaar hebben dat eigendomsclaims gezien moeten worden als een onderdeel van een complex geheel van maatschappelijke regels en arrangementen –

⁶ Locke 1689, hoofdstuk 5.

⁷ Locke 1689, hoofdstuk 5.

en niet naar het model van iemand die een leeg stuk land gaat bewerken. Hoe dan ook, Locke voegt toe dat het 'mengen' van arbeid met een object alleen dan tot een gerechtvaardigde eigendomsclaim leidt (op dat object) als aan een aantal verdere voorwaarden is voldaan.⁸ Eén daarvan staat bekend als het 'tweede Lockeaanse proviso': er moeten 'genoeg, en even goede dingen'⁹ voor anderen overblijven.

Wanneer blijven er 'genoeg, en even goede dingen' voor anderen over? In de situatie van fossiele brandstoffen zou één mogelijkheid zijn: wanneer ook zij nog redelijke mogelijkheden hebben om fossiele brandstoffen te gebruiken of broeikasgassen uit te stoten (of wanneer zij, als ze dat niet kunnen, bepaalde adequate compensatie ontvangen). Of men zou kunnen argumenteren dat het tweede proviso wordt geschonden als het respecteren van mijn eigendomsclaims (bijvoorbeeld mijn claim om bepaalde fossiele brandstoffen te mogen gebruiken) de kans vergroot op overstromingen, hittegolven en voedsel- en waterschaarste voor anderen (nu of in de toekomst).

Kortom, gezien dit proviso zouden eigendomsclaims op bijvoorbeeld fossiele brandstoffen wel eens ongerechtvaardigd kunnen blijken, en verschillende partijen (bijvoorbeeld bedrijven, overheden, of ook burgers) kunnen dan verantwoordelijkheden hebben om gepaste actie te ondernemen.

Schade

Stel dat we ervan uitgaan dat het het beste is als de overheid zo weinig mogelijk ingrijpt, wanneer zou dit dan toch wel te rechtvaardigen zijn? Een mogelijk antwoord komt in de vorm van het zogenaamde 'schadebeginsel', afkomstig van John Stuart Mill. Hij wilde met dit beginsel onder andere duidelijk maken wanneer overheidsingrijpen, tegen iemands wil, *niet* is geoorloofd. Het schadebeginsel stelt, in grote lijnen, dat zulk ingrijpen niet is geoorloofd indien louter iemands eigen welzijn op het spel staat; het kan alleen geoorloofd zijn wanneer schade voor anderen aan de orde is.¹⁰ Er is vervolgens veel discussie over wat schade voor anderen dan wel is. Een plausibele kandidaat (niet de enig mogelijke) kan de volgende zijn: er is sprake van schade wanneer gedrag – dat verder gaat dan puur passief toekijken – raakt aan de zwaarwegende belangen van anderen: de huidige inwoners van minder welvarende landen maar ook, mogelijkerwijs, toekomstige generaties.¹¹ Op grond van deze invulling van 'schade' is zeker te beargumenteren dat collectieve patronen van handelen die leiden tot een te grote uitstoot van CO₂ (en andere broeikasgassen) schade toebrengen. Zij zorgen immers voor een groot risico op situaties zoals overstromingen en voedsel- en waterschaarste – in de toekomst, en vaak ook nu al. Daarmee is overheidsingrijpen mogelijk terecht, en daarnaast kunnen bedrijven en individuen de verantwoordelijkheid hebben om die patronen van actie te veranderen.

⁸ Zie Steiner en Vallentyne 2009.

⁹ Locke 1689, hoofdstuk 5.

¹⁰ Mill 1859, hoofdstuk 1.

¹¹ Zie Pogge 2008; Shue 2010.

3

COLLECTIEF WELZIJN

Een andere veel voorkomende ethische overweging is dat zowel overheid als burgers zich zouden moeten laten leiden door het welzijn (de kwaliteit van leven) van alle mensen, zowel de mensen die nu leven als de mensen die in de toekomst zullen leven.¹² Er bestaan verschillende soorten ethische theorieën die focussen op het welzijn van de mens.¹³ We zullen hier alleen naar één van de meest plausibele varianten kijken: de ethische theorie die stelt dat we moeten zorgen dat iedereen een minimumniveau van welzijn moet kunnen genieten.

Klimaatverandering heeft negatieve gevolgen voor het welzijn van mensen – vooral van mensen die momenteel in kwetsbare gebieden leven, en van toekomstige generaties die met de gevolgen van klimaatverandering zullen worden geconfronteerd. Als we het beschermen van een minimaal niveau van welzijn van anderen als richtsnoer van ons handelen zouden nemen, dan dienen we te proberen de negatieve effecten van ons gedrag op het welzijn van anderen te minimaliseren. We kunnen dat doen door bijvoorbeeld onze consumptie (vliegen, vlees eten, niet-groene elektriciteit gebruiken, etc.) zodanig aan te passen dat we zo weinig mogelijk broeikasgassen uitstoten. In zoverre het onvermijdelijk is broeikasgassen uit te stoten moeten we die uitstoot compenseren. Via financiële bijdragen aan CO₂-reducerende projecten in ontwikkelingslanden kunnen we bijvoorbeeld in die landen de uitstoot actief verminderen.

Maar niet alleen individuen hebben volgens dit ethische perspectief een morele taak. Omdat klimaatverandering de structuur van een collectieve-actieprobleem heeft (zie sectie 1), heeft de overheid een belangrijke rol, namelijk het opheffen van dit probleem. Hierdoor kan zij het welzijn van alle mensen, nu en in de toekomst, waarborgen. Een concreet voorbeeld van hoe de overheid een dergelijke rol zou kunnen spelen is het volgende: vanuit Nederland naar Engeland vliegen is doorgaans goedkoper dan de trein nemen. Vliegen is echter vele malen vervuilender dan met de trein gaan, en die uitstoot heeft negatieve effecten op alle mensen die op aarde leven en zullen leven. Daarom zou rekening gehouden moeten worden met de vervuiling die vliegen oplevert bij het berekenen van de prijs van vliegreizen (concreet: wat de vervuiling kost zou moeten worden verwerkt in de prijs). Maar dat kan doorgaans alleen indien de overheid dit via een belasting oplegt aan vliegtuigmaatschappijen. Hierdoor wordt de prijs van een vliegticket Nederland-Engeland relatief duurder dan een treinkaartje, wat het gedrag van mensen ten gunste van het welzijn van huidige en toekomstige generaties zal beïnvloeden.

De vraag is echter hoe waarschijnlijk het is dat, gegeven onze huidige democratische politieke instituties, de overheid in staat zal zijn dit collectieve-actieprobleem effectief aan te pakken. In een democratie hebben weliswaar alle (meerderjarige) burgers van een bepaald land een stem, maar mensen aan de andere kant van de aarde, of mensen die over 100 jaar worden geboren, hebben geen

¹² Sommige filosofen breiden dit uit tot alle dieren die pijn kunnen ervaren.

¹³ Voor overzichten, zie Peterson 2014 en Van Someren Greve 2014.

politieke stem. Willen we de belangen van mensen die ook elders en in de toekomst zullen leven - en wiens welzijn door onze economische activiteiten wordt beïnvloed - ook politiek in ogenschouw nemen, dan zijn mogelijk veranderingen in onze politieke instituties nodig. Het gaat dan om veranderingen die ons in staat stellen de belangen van inwoners van landen die relatief beschut zijn tegen de effecten van klimaatverandering *af te wegen* tegen die van inwoners van kwetsbaardere landen, of de belangen van huidige generaties tegen die van toekomstige generaties. Een zeer relevante vraag is natuurlijk hoe we dit zouden moeten institutionaliseren, maar de vraag die daar nog onder ligt is of, en waarom, dergelijke ingrepen in het politiek systeem überhaupt zouden zijn gerechtvaardigd.

4

MENSENRECHTEN

Eén van de meest prominente antwoorden op de uitdaging van het afwegen van belangen van huidige generaties tegen die van toekomstige generaties is het idee van mensenrechten: de overtuiging dat iedere wereldburger er recht op heeft dat in zijn basale levensomstandigheden is voorzien, bijvoorbeeld drinkwater, schone lucht, en een veilige leefomgeving. En omdat het als een paal boven water staat dat de basale levensomstandigheden van toekomstige generaties onder druk staan, en die van sommige huidige generaties *niet*, lijkt het gerechtvaardigd dat het welzijn en de vrijheden van deze generaties tot op zekere hoogte worden ingeperkt, namelijk in de mate die nodig is om de basisvrijheid en het basiswelzijn van toekomstige generaties te beschermen.¹⁴

Vanuit het perspectief van mensenrechten moeten we dus zeggen dat het verlenen van voorrang aan minder basale belangen van de huidige generatie (met de auto naar je werk, ongelimiteerd vlees eten) ten koste van de basale belangen van toekomstige generaties (vrij kunnen ademen) onacceptabel is. Het idee dat individuele mensen als zodanig, al dan niet op basis van hun 'menselijke waardigheid', ontegenzeggelijk een claim hebben op bescherming van hun basale behoeften, noodzaakt op nationaal en internationaal niveau tot de gedachte dat staten dergelijke claims moet respecteren. Overheden kunnen dit onder andere doen door deze claims voor hun burgers te waarborgen via het erkennen van basale rechten en via het respecteren van deze claims ook voor en van mensen buiten hun jurisdictie.

Een dergelijke gedachte is op zijn minst impliciet verwoord in het internationale mensenrechtenparadigma.¹⁵ In het licht hiervan zou het bijna als een vanzelfsprekendheid moeten worden beschouwd dat we staten kunnen aanspreken op de verantwoordelijkheden die zij hebben ten opzichte van de kwetsbare mens. Staten zouden elkaar erop moeten kunnen aanspreken dat ze de ecologische randvoorwaarden van basale behoeften van huidige en toekomstige mensen erkennen, respecteren, en beschermen. Dit geldt met name voor de unieke manier waarop toekomstige mensen voor deze ecologische randvoorwaarden afhankelijk zijn van ons,

¹⁴ Gosseries 2008; Partridge 1990; Shue 2014.

¹⁵ Knox 2009; Woods 2010.

dit temeer in het licht van de haast perverse manier waarop deze afhankelijkheid door de huidige generatie uitgebuit kan worden en dit ook feitelijk wordt.

Overigens is het ook zaak voor de huidige generatie dat deze zich hard maakt voor de toekomstige beschermwaardigheid van onze *eigen* basale behoeften door middel van mensenrechten. Wij hebben een toekomst. In deze toekomst zullen we steeds vaker, op directere en indirectere manieren, worden geconfronteerd met de noodzaak dat onze basale behoeften worden beschermd. Als wij bovendien instituties willen die voor ieder mens een menswaardig leven waarborgen, dan zullen we oog moeten hebben voor de continuïteit van dergelijke instituties. In een wereld die wordt gekenmerkt door een steeds extremer en grilliger klimaat zal het steeds moeilijker blijken om voor iedereen de mogelijkheid van een menswaardig bestaan te waarborgen. In dat geval zullen doelstellingen als vrijheid, rechtvaardigheid en vrede onder druk staan door vormen van conflict tussen individuen of staten. In conflictsituaties komen immers de basisbehoeften van iedereen in het gedrang.

5

DEUGDETHIEK

Tot zover heeft deze *Ethische Annotatie* vooral duidelijk gemaakt dat er actie nodig is op het niveau van overheden en instituties. Veel mensen voelen zich echter individueel verantwoordelijk, of hebben het gevoel dat hun bewustzijn van de ernst van klimaatverandering invloed zou moeten hebben op hun dagelijks leven. Eén ingang om te begrijpen hoe we als individuen zouden kunnen handelen in het licht van klimaatverandering biedt de deugdethiek. Deze op Aristoteles teruggaande theorie legt de focus niet op consequenties of beginselen, maar op de ontwikkeling van stabiele karaktereigenschappen en het handelen conform die eigenschappen. Onder een 'deugd' wordt een positieve karaktereigenschap verstaan. In een deugd-ethische benadering van het klimaatprobleem staat het idee centraal dat iedereen zijn best moet doen om zijn bijdrage aan dit probleem te verminderen, onafhankelijk van hoe anderen zich gedragen, en dat het ontwikkelen van de juiste deugden hiervoor de meest voor de hand liggende manier is.¹⁶ We moeten ons afvragen wat voor personen we willen zijn. Deugden als rechtvaardigheid, sympathie, respect, gematigdheid, wijsheid en moed kunnen als zogenaamde 'groene deugden' worden beschouwd vanuit de gedachte dat als wij, en onze kinderen, aan deze deugden werken, onze deugdzame karakters het terugdringen van het klimaatprobleem zullen bevorderen.

De volkomen deugdelijke persoon handelt niet alleen jegens nu levende mensen met respect, sympathie enzovoort, maar ook jegens toekomstige generaties. Vanwege de causale relatie tussen ons gedrag en de omgeving van toekomstige generaties maken deze toekomstige generaties deel uit van onze morele gemeenschap.¹⁷ Zolang wij handelen zonder met hen rekening te houden, zijn we geen deugdelijke personen, zelfs al lijkt ons gedrag tegenover mensen die nu leven wél deugdelijk. Wat wij nodig hebben is 'intergenerationele motivatie', en die kunnen we genereren door het gebruik

¹⁶ Jamieson 2007.

¹⁷ Williston 2011.

van ons voorstellingsvermogen.¹⁸ Als we ons voorstellen hoe mensen in de toekomst zouden lijden onder een wereld die wij hebben gecreëerd zou dit ons kunnen, of zelfs moeten, motiveren om zó te handelen dat zij dan geen slachtoffer worden van klimaatcatastrofes. Deugzaam gedrag zou kunnen inhouden dat wij, de huidige generatie, bepaalde consumptiekeuzes maken (bijvoorbeeld niet of weinig vliegen, weinig of geen vlees eten), milieuorganisaties steunen of stemmen op partijen die het klimaatprobleem serieus nemen.

6

ZORGETHIEK

Klimaatverandering is een mondiaal probleem, en het is inmiddels duidelijk geworden dat we op individueel en institutioneel niveau van elkaar afhankelijk zijn voor het oplossen van dit probleem. Daarbij hebben we ontegenzeggelijk niet allemaal evenveel autonomie of macht: sommigen van ons zijn bijzonder afhankelijk van anderen (bijvoorbeeld inwoners van ontwikkelingslanden of toekomstige generaties ten opzichte van huidige bewoners van rijke landen, of individuen wereldwijd ten opzichte van overheden en industriële grootheden). Omdat we afhankelijk van elkaar zijn, kunnen we stellen dat we in een zorgrelatie staan ten opzichte van elkaar. De klimaatproblematiek vereist van ons twee dingen: ten eerste dat we er zorg voor kunnen dragen dat er in de basale behoeften van toekomstige generaties, en van kwetsbare groepen nu, wordt voorzien, en ten tweede dat de zorgrelatie als zodanig van haar voortbestaan is verzekerd. Deze dimensies van klimaatverandering kunnen worden verhelderd vanuit de zorgethiek.

De zorgethiek gaat ervan uit dat mensen afhankelijk zijn van de zorg van anderen. Zorg is gericht op het belang van de zorgontvanger. Wat goede zorg is wordt bepaald door wat in de gegeven omstandigheden aan zorg is vereist.¹⁹ Dit vereist oordeelsvermogen van de zorgverlener. Karakteristiek voor de zorgethiek is dat niet alleen volgens de plicht wordt gehandeld, maar liefst ook 'supererogatoir'.²⁰ We zouden dit 'plicht-plus' kunnen noemen: ook met liefde en aandacht, en niet alleen handelen conform wat strikt noodzakelijk is. Hierbij speelt de creativiteit van de zorgverlener een belangrijke rol: als je de zorgontvanger niet kunt geven wat noodzakelijk is, dan is het van belang een alternatief te bieden. Kun je bijvoorbeeld een ander geen eten geven, dan kun je hem of haar wél liefde en aandacht geven, of misschien een warme kruik. In de zorgethiek lijkt het erom te gaan dat wij de ander dusdanig behandelen dat deze zich gerespecteerd kan voelen. De zorgethiek veronderstelt empathie: het je kunnen verplaatsen in het perspectief van de ander. Voor toekomstige generaties kan die empathie niet verder concreet gestalte krijgen dan wat wij ons nu als een menswaardig bestaan kunnen voorstellen. Dit zou kunnen gelden als een standaard die moet worden gewaarborgd voor toekomstige, en ook huidige kwetsbare, generaties.

¹⁸ Gardiner 2009.

¹⁹ Johns-Putra 2013.

²⁰ Tjong Tjin Tai 2014.

Behalve de concrete situatie waarin zorg noodzakelijk is, heeft ook de *zorgrelatie* de nodige aandacht, en wel in de brede zin van het woord: het kan in een zorgrelatie ook om vreemden gaan, en instemming is niet noodzakelijkerwijs vereist, zoals in het geval van een hulpbehoevende vreemde die bijvoorbeeld toevallig in je nabijheid verkeert op straat. Bij de klimaatproblematiek betekent dit dat we niet alleen in een zorgrelatie staan tot onze familie, vrienden en bekenden, maar ook tot toekomstige generaties en kwetsbaren in andere delen van de wereld. Door toenemende schaarste, als gevolg van de klimaatproblematiek, ontstaan in toenemende mate conflicten in bestaande relaties, en ook in de relatie met toekomstige generaties.²¹ Hiermee lijkt de zorgrelatie als zodanig onder druk komen te staan. Om dit te voorkomen, dienen wij ons te identificeren met onze positie als zorgverlener jegens de huidige kwetsbare alsook toekomstige generaties. Dit houdt in dat wij handelen jegens hen op een wijze die is te kwalificeren als goede zorg.

7

CONCLUSIE

Klimaatverandering heeft negatieve, mogelijk zelfs desastreuze invloed op grote groepen mensen nu en in de toekomst. Dit feit maakt dat wij klimaatverandering beschouwen als een moreel probleem. In de inleiding hebben we de vraag gesteld wat we kunnen leren over de morele dimensies van het klimaatvraagstuk in het licht van bepaalde thema's en uitgaande van een aantal wijdverbreide morele ideeën en overtuigingen.

We hebben ten eerste gezien dat zelfs vanuit een perspectief dat zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis voorstaat, klimaatverandering toch morele plichten met zich mee lijkt te brengen. Als we het idee serieus nemen dat eigendom en gebruik alleen zijn gerechtvaardigd als we 'genoeg, en even goede dingen' voor anderen over laten, dan is het lang niet vanzelfsprekend dat we recht hebben op het gebruik van fossiele brandstoffen en andere vervuilende middelen. En als overheidsingrijpen gerechtvaardigd is wanneer anderen dreigen te worden geschaad, dan wordt aan die eis allicht voldaan in het geval van gewoonten die zwaarwegende belangen van anderen op het spel zetten – wat voor handelingen die bijdragen aan klimaatverandering zeker lijkt te gelden.

Als we aannemen dat het belangrijk is dat voor de mensheid als geheel een minimumniveau van welzijn moet worden gewaarborgd, of dat elk individu basale rechten heeft, dan volgen hieruit in beide gevallen morele plichten, zowel voor individuen als voor overheden. Overheden hebben echter een specifieke taak, omdat klimaatverandering een collectieve-actieprobleem is.

Op individueel niveau kan de deugdethiek een leidraad voor morele beslissingen ten aanzien van klimaat bieden. Zo zouden we kunnen streven naar het sterker ontwikkelen van deugden die helpen bij het terugdringen van het klimaatprobleem, zoals rechtvaardigheid, sympathie, respect, wijsheid, matigheid en moed.

²¹ Cuomo (2011) laat bijvoorbeeld zien dat de klimaatproblematiek zwaar drukt op vrouwen, juist in hun rol als verzorgers, en op gemeenschapsbevorderende actoren.

Ten laatste betekent de afhankelijkheidsrelatie die inherent is aan het klimaatvraagstuk dat de zorgethiek relevante inzichten biedt. De zorgethiek kan ons er bijvoorbeeld aan herinneren dat oog voor context, creativiteit, flexibiliteit en inlevingsvermogen belangrijk zijn, en dat we ook de mogelijkheid hebben verder te gaan dan wat strikt genomen als plicht kan worden begrepen.

De wijsgerige ethiek geeft ons genoeg redenen om zowel individueel als collectief het klimaatprobleem aan te pakken, en geeft ons ook denksporen waarlangs we die veranderingsstrategieën kunnen ontwikkelen.

BIBLIOGRAFISCHE REFERENTIES

- Broome, John (2012), *Climate Matters. Ethics in a Warming World*, W.W. Norton.
- Cuomo, Chris J. (2011), 'Climate change, vulnerability, and responsibility', *Hypatia* 26:4, pp. 690-714.
- Gardiner, Stephen (2009), 'Saved by disaster? Abrupt climate change, political inertia and the possibility of an intergenerational arms race', *Journal of Social Philosophy* 40:2, pp. 140-162.
- Gosseries, Axel (2008), 'On future generations' future rights', *Journal of Political Philosophy* 16:4, pp. 446-474.
- IPCC (2014) *Climate Change 2014. Impacts, Adaptation, and Vulnerability*, Cambridge University Press.
- Jamieson, Dale (2007), 'When utilitarians should be virtue theorists', *Utilitas* 19:2, pp. 160-183.
- Johns-Putra, Adeline (2013), 'Environmental care ethics: notes toward a new materialist critique', *Symploke* 21:1/2, pp. 125-135.
- Knox, John H. (2009), 'Climate change and human rights law', *Virginia Journal of International Law* 50:1, pp. 163-218.
- Locke, John (1689), *Second Treatise of Government*, Awnsham Churchill.
- Mill, John Stuart (1859), *On Liberty*, J.W. Parker.
- Partridge, Ernest (1990), 'On the rights of future generations', *Upstream/downstream: Issues in Environmental Ethics* 40, pp. 56-58.
- Peterson, Martin (2014), 'Klassiek utilitarisme en consequentalisme', in: *Basisboek Ethiek*, Martin van Hees, Thomas Nys en Ingrid Robeyns (red.), Boom Amsterdam, pp. 79-95.
- Pogge, Thomas (2008), *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, Polity Press.
- Shue, Henry (2010), 'Deadly delays, saving opportunities: creating a more dangerous world', in: Stephen Gardiner, Simon Caney, Dale Jamieson and Henry Shue (eds.), *Climate Ethics: Essential Readings*, Oxford University Press, pp. 146-162.
- Shue, Henry (2014), *Climate Justice: Vulnerability and Protection*, Oxford University Press.
- Steiner, Hillel and Peter Vallentyne (2009), 'Libertarian theories of intergenerational justice', in: Axel Gosseries and Lukas Meyer (eds.), *Justice between Generations*, Oxford University Press, pp. 50-76.

- Tjong Tjin Tai, Eric (2014), 'Zorgethiek', in: *Basisboek Ethiek*, Martin van Hees, Thomas Nys en Ingrid Robeyns (red.), Boom Amsterdam, pp. 195-212.
- UNICEF (2015), *Unless We Act Now. The Impact of Climate Change on Children*. Unicef.
- Van Someren Gréve, Rob (2014), 'Hedendaags utilitarisme en consequentialisme', in: *Basisboek Ethiek*, Martin van Hees, Thomas Nys en Ingrid Robeyns (red.), Boom Amsterdam, pp. 96-112.
- Williston, Byron (2011), 'Moral progress and Canada's climate failure', *Journal of Global Ethics* 7:2, pp. 149-160.
- Woods, Kerri (2010), *Human Rights and Environmental Sustainability*, Edward Elgar Publishing.

VERDER LEZEN

Gerhard Bos and Marcus Düwell (eds.) (2016), *Human Rights and Sustainability: Moral Responsibilities for the Future*, Routledge.

In dit boek worden de juridische, theoretische en meer institutioneel praktische mogelijkheden en uitdagingen voor een perspectief op ecologische duurzaamheid vanuit de mensenrechten instituties onderzocht. Binnen deze instituties bestaat een spanning tussen wat juridisch bindend is en wat de leidende normatieve gedachte is als het gaat om de verantwoordelijkheid van staten om mensen te beschermen. Dit boek werkt uit hoe deze leidende gedachte zich laat vertalen naar erkenning van lange-termijnverantwoordelijkheid.

Dale Jamieson (2014), *Reason in a dark time: Why the struggle against climate change failed – and what it means for our future*, Oxford University Press.

Deze monografie is geschreven voor een breed publiek. De auteur analyseert het klimaatprobleem en geeft antwoord op de vraag hoe het is ontstaan en waarom het zo'n ingewikkeld probleem is. Jamieson vertelt zijn lezers niet wat zij precies moeten doen om hun 'carbon footprint' te reduceren. Zijn doel in het boek is de lezer ertoe te brengen zelf na te denken. Hij benadrukt dat klimaatverandering de wereld enorm heeft veranderd en dat wij met deze veranderingen moeten leven. In zijn conclusie voorspelt hij dat klimaatverandering zich in de toekomst steeds meer als een reeks uitdagingen zal manifesteren, waarmee wij zo goed mogelijk moeten omgaan.

Stephen Gardiner, Simon Caney, Dale Jamieson and Henry Shue (eds.) (2010), *Climate Ethics: Essential Readings*, Oxford University Press.

Dit boek bevat een selectie van de meest toonaangevende academische artikelen over klimaatethiek. De lezer krijgt een overzicht van de verschillende ethische perspectieven van waaruit we klimaatverandering kunnen analyseren. Daarnaast omvat het boek analyses van ethische vraagstukken en oplossingsstrategieën, zoals de vraag welke discontovoet te hanteren, en de vraag of de plichten om iets aan het klimaatprobleem te doen primair bij de overheid liggen of bij individuen.

Henry Shue (2014), *Climate Justice: Vulnerability and Protection*, Oxford University Press.

Dit boek is een collectie van het werk van een van de pioniers op het gebied van klimaatethiek. Het is zeer toegankelijk geschreven, en alhoewel het primair een tekst in de politieke ethiek is, hebben de meeste essays een interdisciplinair karakter. Shue analyseert de morele problemen rond klimaatverandering, maar doet ook concrete voorstellen over hoe gedrag en instituties te veranderen.

Dieter Birnbacher and May Thorseth (eds.) (2015), *The Politics of Sustainability: Philosophical perspectives*, Routledge.

Dit boek bespreekt de omschakeling naar duurzaamheid als een uitdaging van instituties en persoonlijke motivatie. Het identificeert in deze contexten zowel obstakels als aanknopingspunten, en schetst een route naar duurzaamheid.